

KMC Journal

[A Peer-Reviewed, Open-Access Multidisciplinary Journal]

ISSN 2961-1709 (Print)

Published by the Research Management Cell

Kailali Multiple Campus, Dhangadhi

Far Western University, Nepal

DOI: <https://doi.org/10.3126/kmcj.v5i2.58250>

कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशीय नेपाली भाषाको मानकीकरणको कार्यदिशा

खगेन्द्र घोडासैनी, पिएचडी

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, जनता विद्यापीठ, दाङ, नेपाल

Email : kghodasaini2017@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत अध्ययन कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा बोलिने नेपाली भाषाको मानकीकरणको कार्यदिशा निर्माण गर्नमा केन्द्रित छ। कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशीय नेपालीका भेदलाई मानकीकरण गरी भाषिक एकता कायम गराउने कार्यदिशा निर्माण गर्ने उद्देश्य र 'यी प्रदेशका नेपाली भाषाको मानकीकरण के कसरी सम्भव छ ?' भन्ने कुरालाई प्रमुख समस्या मानी यो लेख तयार पारिएको हो। यसमा गुणात्मक तथा परिमाणात्मक ढाँचामा तथ्य सङ्कलन गरिएको हुनाले यो मिश्रित ढाँचाको लेख बन्न गएको छ। यी प्रदेशमा बोलिने भाषिका समूहलाई पश्चिमी भाषिका समूह, केन्द्रीय भाषिका समूह र भेरी क्षेत्रीय भाषिका समूह गरी मुख्य तीन भाषिका समूहमा विभाजन गरेर अध्ययन गरिएको प्रस्तुत पङ्क्तिहरूको पूर्वाध्ययन र यस क्षेत्रलाई आधार बनाएर गरिएका पूर्वाध्ययनहरूलाई आधार मानी यिनको मानकीकरणका उपायहरू सुझाउने काम गरिएको छ। प्रायोगिक भाषाविज्ञानान्तर्गतको भाषायोजनाभित्र पर्ने मानकीकरणको सिद्धान्तलाई यस लेखमा सैद्धान्तिक पर्याधार बनाइएको छ। प्रत्येक भाषाको मानकीकरण गर्न उक्त भाषाको अत्यधिक प्रयोगमा जोड दिनुपर्छ। भाषाको जति धेरै प्रयोग हुन्छ, त्यति नै त्यसले जीवन्त अवस्था प्राप्त गर्छ। भाषाको प्रयोग शिक्षा, सञ्चार, साहित्य, प्रशासन, कानून, उद्योग आदि विविध क्षेत्रमा हुन्छ। यसका लागि कोश र व्याकरण निर्माणसँगै पत्रिकाहरूको प्रकाशन हुनुपर्छ। भाषिक भेद भिन्न भए भाषा नै भिन्न हुन्छ, अन्यथा सोही भाषाको क्षेत्रीय भेद हुन्छ तर नेपालका सन्दर्भमा पुर्वेली पनि भाषिका नै हो तर त्यसले मानकस्वरूप प्राप्त गरेको छ। जबकि नेपाली भाषाको उत्पत्ति कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशमै भएको हो। भाषाको उत्पत्ति भएकै ठाउँमा बोलिने भाषाचाहिँ भाषिका तर सुदूरपूर्वमा बोलिने नेपालीचाहिँ भाषा भएको अवस्था छ। कर्णाली र सुदूर पश्चिम प्रदेशमा बोलिने नेपाली मानक नहुनाको प्रमुख कारण प्रयोगकै अभाव हो, नेपाली भाषाको प्रयोग गर्दाकै अवस्थामा यसको प्रयोगमा जोड दिएमा यस क्षेत्रको भाषालाई मानकीकरण गर्न सकिन्छ, भन्ने सार यस लेखमा निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : भाषा, अकरण, स्थानीय भाषा, मानकस्वरूप, प्रायोगिक भाषा

Copyright 2023 ©Author(s) This open access article is distributed under a *Creative Commons*

Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

परिचय

नेपाली भाषा नेपालभर बोलिन्छ। यसका वक्ताहरू सुदूरपश्चिमदेखि सुदूरपूर्वसम्म फेला पर्दछन्। सबै नेपालीहरूले एकनासको नेपाली भाषा भने प्रयोग गर्दैनन्। पूर्वका नेपाली मातृभाषीहरूले नेपाली भाषाको प्रयोग गर्दा त्यहाँको स्थानीय भाषाको अत्यधिक प्रयोग गरेको पाइन्छ। उनीहरूले लेख्ने साहित्य र बोलीचालीको भाषा पनि जहाँसुकै जाँदा प्रयोग गर्दै गरेको पाइन्छ। त्यसैलाई उनीहरूले नेपाली भाषा भन्दै र लेख्दै आएका छन्। कर्णाली र सुदूरपश्चिमका नेपालीहरूले प्रयोग गर्ने गरेको भाषालाई भने स्थानीय भाषा, भाषिका वा जिल्लैपिच्छे फरक फरक भाषाको नाम दिएर सबै एकआपसमा विभाजित भएका हुनाले तिनको समष्टिगत अध्ययन र अनुसन्धान मात्रै होइन, तिनमा आधारित कोश र व्याकरणहरू पनि छुट्टा छुट्टै छन्।

नेपालको प्रशासनिक विभाजनअनुसार कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशका पडाडी र हिमाली जिल्लाहरूमा बोलिने नेपाली भाषाका अनेक स्थानीय भेद छन्, तिनैलाई प्रस्तुत अध्ययनमा कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशीय नेपाली भाषा भनिएको छ। यो क्षेत्र सपादलक्ष्य अर्थात् सवालाख पर्वतको राज्यका रूपमा पनि इतिहासमा परिचित छ। यस भूगोललाई समष्टिगत रूपमा मानसखण्डका नामले पनि पुराणहरूमा चिनाइएको छ। यस क्षेत्रमा बोलिने नेपाली भाषाका स्थानीय भेदहरूमध्ये खस, अछामी, डोटेली, बैतडेली, बभाडी, डोल्पाली, जुम्ली, दैलेखी, डडेल्धुरी, बाजुरेली र दार्चुलेलीलाई भाषा भनिएको छ (राष्ट्रिय जनगणना २०६८, २०६९, पृ. ४१) भने पछिल्लो तथ्याङ्कमा डोटेली, बैतडेली, अछामी, बभाडी, बाजुरेली, दार्चुलेली, डडेल्धुरी, जुम्ली, दैलेखी र डोल्पी गरी दशओटा मातृभाषाको सङ्ख्या उल्लेख गरिएको छ (मातृभाषा राष्ट्रिय जनगणना २०७८, पृ. १)। यस्तै खसानी भाषिकालाई अब खसानी नभनी सुर्खेती, सिम्ताली, सल्यानी, जाजरकोटी, मुसीकोटी, रुकुमीजस्ता छुट्टाछुट्टै नाम दिन उपयुक्त हुने धारणा पनि पाइन्छ (पोखरेल, २०५५, पृ. ५४)। यीमध्ये खस कुनै स्थानीय भेद नभई नेपाली भाषाकै पुरानो नाम हो। सुर्खेती, मुसीकोटी र रुकुमेली भाषिकाको अध्ययन भएको पाइँदैन। सुर्खेतका सिमतादराको मात्रै अध्ययन भएको छ। उता सल्यानीका पनि सामाजिक भेदको मात्रै अध्ययन भएको छ। कतिपय स्नातकोत्तर तहका शोधार्थीहरूले जिल्लाका नामवाटै मूल शीर्षक राखी ती क्षेत्रका भाषिकाहरूको अध्ययन पनि गरेका छन्। एउटा अध्ययनमा यी सबै भाषिकामा पाइने छुट्टाछुट्टै विशेषता पहिल्याई तिनको एकीकृत अध्ययन गरेर यी सबैको मानकीकरण गर्नेबारे खासै काम भएको पाइँदैन। घोडासैनी (२०७८) ले नेपाली बालबोधक शब्दावलीको सर्वेक्षण गरेर यसका साभ्ला विशेषता पहिल्याउने काम गरेका छन्। यस्तै यस क्षेत्रमा बोलिने नेपाली भाषाका भाषिकाहरूलाई पश्चिमेली भाषिका समूह, केन्द्रीय भाषिका समूह र भेरी क्षेत्रीय भाषिका समूह गरी मुख्य तीन समूहमा विभाजन गरी तिनका साभ्ला विशेषता पहिल्याउने काम गरिएको पाइन्छ (घोडासैनी, २०७९, पृ. २६१-२८०)। यति मात्रैले एकीकृत मानकीकरण सम्भव देखिँदैन।

‘कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशका नेपाली भाषाको मानकीकरण गर्न सम्भव छ’ भन्ने कुरालाई यस लेखमा प्रमुख प्राक्कल्पना मानिएको छ। यसमा ‘मानकीकरणको कार्यदिशा’लाई शीर्ष वा प्रमुख मानेर कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा बोलिने नेपालीको के कसरी मानकीकरण गर्ने भन्नेबारे उपयुक्त

कार्यदिशा बनाउन आवश्यक देखिन्छ तर यस क्षेत्रका नेपाली भाषाका सबै भेदलाई समेटि मानकीकरण गर्न सम्भव छ भन्ने कुरासँग सम्बन्धित अध्ययन गरिएको पाइँदैन । त्यसैले कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशका सबै नेपालीका भेदलाई मानकीकरण गरेर भाषिक एकता कायम गराउने कार्यदिशा प्रस्तुत गर्नु यस लेखको प्रमुख उद्देश्य हो । यो उद्देश्य पूरा गर्न 'कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशका नेपाली भाषाको मानकीकरण के कसरी सम्भव छ ?' भन्ने कुरालाई प्रमुख समस्या मानी प्रस्तुत लेख तयार पारिएको छ । यसबाट भिन्न भिन्न क्षेत्रीय भाषिकामा विभाजन गरेर अध्ययन गर्ने, तिनलाई भाषाको रूप दिने, भिन्न भिन्न कोश, व्याकरण र संस्था निर्माण गरेर भाषिक एकतालाई निरुत्साहित गर्ने पक्षमा नलागी प्रस्तावित कार्यदिशाले यस क्षेत्रका समग्र भाषिक भेदहरूलाई मानकीकरणमा लैजान यो अध्ययन गरिएको छ ।

अध्ययनविधि

यस अध्ययनमा निम्नानुसारको अध्ययन विधि अवलम्बन गरिएको छ :

अनुसन्धानको ढाँचा

यो दस्तावेजको विश्लेषणमा आधारित मिश्रित ढाँचाको अध्ययन हो । यसमा क्षेत्रीय अध्ययन र सर्वेक्षण विधिबाट प्राप्त तथ्यको वर्णन र विश्लेषण गरेर निष्कर्ष निकालिएको छ ।

नमुना छनोट

प्रस्तुत अध्ययनमा नेपाली भाषाका विभिन्न पक्षमध्ये सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट पद्धतिका आधारमा 'कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशको भाषिक सामग्री' छनोट गरिएको छ ।

तथ्य सङ्कलन

प्रस्तुत अध्ययनमा कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशका नेपाली भाषाका विभिन्न कृति, लेखका साथै मातृभाषाको प्रयोगावस्थाको सूक्ष्म अवलोकनाई समेत आधार बनाएर तथ्य सङ्कलन गरिएको छ ।

तथ्य सङ्कलनका साधन

यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय स्रोतका साग्रीको उपयोग गरिएको छ । अध्येता आफैँले भाषिक क्षेत्रमा गएर तथा आफ्नो अनुजन्य स्रोतबाट प्राप्त गरेका सामग्री प्राथमिक सामग्री हुन् भने लिखित दस्तावेजबाट प्राप्त द्वितीय स्रोतका सामग्री हुन् । द्वितीय स्रोतका रूपमा अप्रकाशित शोधपत्र र शोत्रप्रबन्ध तथा प्रकाशित पुस्तक, पत्रिका, लेख र विद्युतीय माध्यम रहेका छन् । त्यसैले यसमा प्रकाशित र अप्रकाशित दस्तावेज, विद्युतीय माध्यमबाट प्राप्त तथ्यका साथै व्यावहारिक रूपमा प्रयोग भएका सामग्रीको पनि उपयोग गरिएको छ ।

तथ्य विश्लेषण प्रक्रिया

यसका लागि प्रायोगिक भाषाविज्ञानअन्तर्गत गरिने भाषायोजना र त्यसको मानकीकरणका आधारभूत पक्षमा आधारित भएर विश्लेषण गरिएको छ । प्राप्त तथ्यको वर्णन, तुलना र त्यसको पुष्टिका

लागि उदाहरणसमेत दिई विश्लेषण गरेर निष्कर्ष निकालिएको छ । अवलोकन, उदाहरण र प्रयोगबाट निष्कर्ष निकालिएको यस लेखमा निगमन विधिबाट विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रस्तुत लेखमा प्रायोगिक भाषाविज्ञानअन्तर्गतको भाषायोजनामा समेटिने भाषाको मानकीकरणका आधारभूत पक्षलाई मुख्य सैद्धान्तिक पर्याधार बनाइएको छ । भाषाका कथ्य र लेख्य गरी दुई रूप हुन्छन् । कथ्यरूप बोलीचालीको हुन्छ । यसले स्थिरता प्राप्त गर्न सक्दैन । लेख्यरूप स्थिर हुन्छ त्यसैले यसलाई सुरक्षित राख्न र दुई वा दुईभन्दा बढी वक्ताको अभिव्यक्तिमा एकरूपता कायम गर्न लेख्य रूपले मद्दत गर्छ । यस्तो लेख्यरूपको जति धेरै प्रयोगमा विस्तार गरिन्छ त्यति नै भाषाले मानकीकरणको स्वरूप प्राप्त गर्दै जान्छ । व्यक्ति, परिवार, समाज हुँदै भाषाले सिङ्गो राष्ट्रमा प्रयोग भएपछि त्यसलाई भाषाको दर्जा दिइन्छ । व्यक्तिले बोलेको व्यक्तिभाषा, समाज वा क्षेत्रमा बोलिएको सामाजिक वा क्षेत्रीय भाषिका तथा बृहत् क्षेत्रमा प्रयोग हुने रूपलाई राष्ट्रभाषाको संज्ञा दिइन्छ । यस्तो भाषाले मानकस्वरूप प्राप्त गर्न उच्चारण, रूपरचना, वाक्यरचना, शब्दभण्डार, उकानटुक्का, प्रयोग तथा लेखनका दृष्टिले बहु स्वीकृत, अनेकतामा एकताजस्ता विशेषता हुनुपर्छ (अधिकारी, २०६४, ६१-३) । यी सबै कुराहरूको परिपूर्ति कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशको नेपाली भाषामा तयार पार्न निकै समय लाग्ने देखिन्छ । त्यसैले अहिले नै यिनलाई भाषा भने पनि मानकीकरणका लागि आवश्यक पूर्वाधार पुऱ्याउन र सर्वस्वीकार्य बनाउन सकिएको छैन । त्यसैले नेपाली भाषाकै सन्दर्भमा यस क्षेत्रको भाषालाई मानकीकरणसँग जोड्न आवश्यक देखिन्छ । भाषाको मानकीकरणका लागि आवश्यक पर्ने आधारभूत पक्षका लागि अधिकारी (२०६२) ले हिज्जे सुधार, व्याकरण निर्माण, शब्दकोश निर्माण र मान्यता तथा प्रचारप्रसार गरी चारओटा कुराहरू आवश्यक रहेको औँल्याएका छन् (पृ.६३-६५) । यस्तै “बौद्धिक, शैक्षिक, सांस्कृतिक आदि पक्षको विकासका साथसाथै त्यसलाई व्यक्त गर्ने, ग्रहण गर्ने तथा सम्प्रेषण युक्त बनाउन शिष्ट, स्तरीय, मानवीय तथा मान्यता प्राप्त भाषाको निर्माण गर्दै जानु र सोहीअनुसार भाषिक प्रयोगको क्षेत्र विस्तार गर्नलाई” (कुँवर, २०७३, पृ.२) मानकीकरणका कार्य बताइएको छ । त्यसैले कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशको नेपाली भाषामा ‘मानकीकरणका आधारभूत पक्ष’ र ‘मानकीकरणका कार्य’को परिपूर्ति नभएकाले यिनलाई स्वतन्त्र भाषा मानेर कसरी मानकीकरण गर्ने भन्ने समस्या देखिन्छ । त्यस कारण यिनलाई नेपाली भाषाकै सन्दर्भसँग जोडेर यिनका विशेषतालाई नेपाली भाषाका विशेषताका रूपमा लिएर मानकीकरण गर्दा उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

नेपाली भाषाको क्षेत्र बृहत् छ । एक अर्थले कर्णाली र सुदूरपश्चिममा बोलिने भाषा पनि नेपाली नै हो तर यहाँका भाषामा पाइने सबै विशेषता नेपाली भाषाले अँगालेको पाइँदैन । ती सबै नेपाली भाषामा समेटिएका छैनन् । त्यसैले कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशको नेपालीमा पाइने व्याकरण, शब्दभण्डारलाई समेट्नसके नेपालीको क्षेत्रविस्तार हुने र यस क्षेत्रको भाषाले पनि मानकस्वरूप प्राप्त गर्न सक्ने देखिन्छ । भाषाको मानकीकरणका लागि ठुलो क्षेत्रमा प्रयोग हुनु, धेरै वक्ताले प्रयोग गर्नुपर्ने, शैक्षिक, साहित्यिकलगायत औपचारिक कार्यमा प्रयोग हुनु मानक भाषाका विशेषता हुन् । मानक भाषा

सबै भाषिकाका वक्ताहरूको स्वीकार्य भाषिका हो । भाषाको स्तरीय, आदर्श, परिनिष्ठित रूपलाई मानक भाषा भनिन्छ । साहित्य सिर्जना, प्रशासन, शिक्षा, सञ्चारमा यही भाषाको प्रयोग हुन्छ, यो व्याकरणिक दृष्टिले पनि परिष्कृत हुन्छ (सिजापति, २०५४, पृ.१४) । भाषामा यसरी मानक निर्धारण गर्ने प्रक्रियालाई नै मानकीकरण भनिन्छ (अधिकारी, २०६२, पृ.६३) । कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा बोलिने नेपाली भाषाको मानकीकरणका उपाय पहिल्याउन यस लेखमा मानकीकरणको यस सिद्धान्तलाई सैद्धान्तिक पर्याधार बनाई विश्लेषण गरिएको छ ।

नतिजा र छलफल

‘कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशीय नेपाली भाषाको मानकीकरणको कार्यदिशा’ शीर्षकको लेखमा नेपाली भाषा र भाषिका, मानकीकरणको प्रश्न, मानकीकरणका उपायहरू, आदरार्थीको मानकीकरण, व्याकरणको मानकीकरण, शब्दभण्डारको मानकीकरण, मानकीकरणको कार्यदिशा, प्रस्तावहरू र छलफलजस्ता शीर्षकमा नतिजा र छलफल निम्नलिखित रूपमा गरिएको छ :

नेपाली भाषा र भाषिका

नेपाली भाषाको प्रारम्भ सर्वप्रथम तत्कालीन कर्णाली प्रदेशमा भयो र क्रमशः चारैतिर फैलिँदै गयो । नेपाली भाषा बोलिने प्राचीन कर्णाली प्रदेश टुक्रिएर खसहरू विभाजित भए पनि नेपाली भाषा उनीहरूका बिचको एकताको आधारशिला बन्यो (बन्धु, २०३२, पृ.५१) । पश्चिमी पहाडको यो भूखण्ड नेपाली भाषाको अति नै महत्त्वपूर्ण केन्द्र हो । यसै भेकको प्राचीन सपादलक्ष्य पर्वतमा जन्मिएको भाषा भएकाले नेपाली भाषालाई पर्वते भाषा भनिएको हो । यस भेकमा अधिकांश भाषिका (जुम्ली, अछामी, बभाडी, डोटेली, बैतडेली इत्यादि) हरू बोलिन्छन् । अरू भेकभन्दा नेपाली भाषा धेरै फैलिएको इलाका पनि यही हो (पोखरेल, २०५५, पृ.४-५) । प्राचीन नेपाली भाषा नै कर्णाली प्रदेशको नेपाली भाषा हो; जसलाई आज नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भाषिका भनिएको छ । खसराज्यको विघटनपछि राज्यका केन्द्रहरू फरकफरक भए । ती केन्द्रको आपसी सम्पर्क न्यून हुँदै जाँदा विभिन्न भौगोलिक भेद विकसित हुन थाले । पश्चिम नेपालमा खोलावारि र खोलापारि बोलिने नेपाली भाषामा बहूता फरक पाइन्छ । यसको कारण के हो भने कर्णाली र सुदूरपश्चिममा नेपाली भाषा सैकडौं वर्ष अगाडि बोलिन्थ्यो र त्यसपछि अलि अलि गर्दै यो पूर्वतिर बढ्दै आएको हो (पोखरेल, २०५५, पृ.३९) । त्यसैले पश्चिम नेपालको खसराज्य नेपाली भाषाको जन्मथलो मानिन्छ । आज नेपाली भाषा नेपालका अधिकांश भूभागमा बोलिन्छ । यो भाषा नेपालका अतिरिक्त भारत, भुटानलगायत विश्वका विभिन्न मुलुकमा बोलिँदै आएको छ ।

नेपाली भाषाको अध्ययनको आरम्भ विदेशी विद्वानहरूबाट सुरु भएको हो । जसमध्ये भाषाशास्त्री जोन विम्स (सन् १८६७) ले पहाडी भाषाका पाल्पा, कुमाउँ, गढवाल र थारू गरी चार, जर्ज ग्रियर्सन (सन् १९२७) ले पाल्पा र दरै, राहुल साङ्कृत्यायन (सन् १९५०) ले पूर्वी, केन्द्रीय, मादी र पश्चिमी गरी चार, दयानन्द श्रीवास्तव (सन् १९५२) ले उपत्यकाको नेपालीलाई केन्द्रीय नेपाली, गण्डकी क्षेत्रको नेपालीलाई मादी नेपाली र डोटी तथा कर्णाली क्षेत्रको नेपालीलाई पश्चिमी नेपाली भनेका छन् ।

स्वदेशी विद्वान्हरूमध्ये बालकृष्ण पोखरेल (२०१९) ले जुम्ली (खसानी), डोट्याली र पर्वते (गोर्खाली) गरी तीनओटा, उनै (२०३१) ले नेपाली भाषाका पुर्वेली, माभाली, वरपच्छिमा, मभपच्छिमा र परपच्छिमा गरी पाँचओटा, चूडामणि बन्धु (रेग्मी, २०२५) ले पूर्वी, केन्द्रीय र पश्चिमी, व्रतराज आचार्य (२०४०) ले नेपालीका पुर्वेली वा गोर्खाली, सिन्जाली वा केन्द्रीय र डोटेली वा पश्चिमी, जीवेन्द्रदेव गिरी (२०५३) ले नेपाली भाषाका पुर्वेली, केन्द्रीय, वरपच्छिमा, मभपच्छिमा, परपच्छिमा र भेरी क्षेत्रीय, यमनाथ तिमिल्सिना (२०५०) ले सङ्ख्या र सार्वनामिक शब्दका आधारमा पुर्वेली, जुम्ली-सिन्जाली, हुम्ली, जाजरकोटे, अछाम-बभाडी, दार्चुला-बैतडेली र डोटी-डडेल्धुराली गरी सात, यज्ञेश्वर निरौला (२०५०) ले क्रियाको रूपतत्त्वका आधारमा दार्चुराली, बैतडेली, डडेल्धुराली, बभाडी, डोट्याली, बाजुराली, अछामी, जुम्ली-सिन्जाली, दैलेख-कालीकोटे, भेरी क्षेत्रीय, गण्डकेली र पुर्वेली गरी बाह्र, शखिशरण सुवेदी (२०५१) ले वाक्यतत्त्वका आधारमा नौदेखि सोरसम्म हुन सक्ने सङ्केत गरेका छन् । भागवत आचार्य (२०५३) ले उच्चारणका आधारमा दार्चुराली, बैतडेली-डडेल्धुराली, बभाडी, डोट्याली, बाजुराली, अछामी, जुम्ली-सिन्जाली, हुम्ली, मुगु-डोल्पाली, कालीकोटे, जाजरकोटे, रुकुम-सल्यानी र पुर्वेली गरी तेह्र, लावण्यप्रसाद ढुङ्गाना (२०५३) ले आधारभूत शब्दावलीका आधारमा दार्चुराली 'क', दार्चुराली 'ख' बैतडेली, बाजुराली, अछामी, बभाडी, हुम्ली, डोटी-डडेल्धुराली, मुगु-डोल्पाली, भेरी क्षेत्रीय, गण्डकेली र पुर्वेली गरी तेह्र, निरौला (२०७२) ले पुनः स्थलगत अध्ययन गरी आधारभूत शब्दावलीका आधारमा नेपाली भाषाका दसओटा भाषिका निर्धारण गरेका छन् ।

उपर्युक्त विद्वान्हरूले नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भेदको वर्गीकरण गरेका छन्; जसबाट कर्णाली र सुदूरपश्चिममा अछामी, डोटेली, बैतडेली, बभाडी, डोल्पाली, मुगाली, हुम्ली, सिन्जाली/जुम्ली, दैलेखी, डडेल्धुराली, बाजुरेली, दार्चुलेली, भेरी क्षेत्रीय, सुर्खेती, सिम्टाली, सल्यानी-दडाली, जाजरकोटी, मुसीकोटी र रुकुमी गरी जम्मा १९ ओटा भाषिका देखिन्छन् ।

घोडासैनी (२०७९) ले अध्ययनको सरलता र साभ्ना विशेषताहरू पहिल्याउन यस क्षेत्रका भाषिकाहरूलाई मुख्य निम्नलिखित तीन भाषिका समूहमा वर्गीकरण गरेका छन् :

(क) पश्चिमेली भाषिका समूह : यस समूहभित्र दार्चुला, बैतडी, डडेल्धुरा, डोटी, बाजुरा र बभाडको चिरबुङ्लमा बोलिने भाषिकाहरू पर्दछन् ।

(ख) केन्द्रीय भाषिका समूह : यसभित्र बभाडको चिरबुङ्लवाहेक बभाड, अछाम, जुम्ला, कालिकोट, मुगु, हुम्ला, डोल्पा, दैलेख र सुर्खेतको पश्चिमी भेकमा बोलिने भाषिकाहरू पर्दछन् ।

(ग) भेरी क्षेत्रीय भाषिका समूह : सुर्खेतको सिम्टादरा, जाजरकोट, सल्यान, रुकुम, रोल्पा र दाङमा बोलिने भाषिकाहरू पर्दछन् ।

भाषिका निर्धारणको आधार बोधगम्यता हो । दुईजना पश्चिमेली भाषिकाका वक्ताहरू भेट हुने बित्तिकै उनीहरू आफ्नो स्थानीय भाषामा दोहोरो कुराकानी गर्छन् । उनीहरूका बिच त्यहाँको स्थानीय भाषामा सम्प्रेषण हुन्छ । यस्तो सम्प्रेषणबाट ती भाषिकाहरूका साभ्ना विशेषताहरू प्रकट हुन्छन् । तर यस्तो अवस्था केन्द्रीय र भेरी क्षेत्रीय भाषिका समूहका भाषा बोल्ने वक्ताहरूमा देखिँदैन ।

उनीहरू आपसमा आआफ्ना स्थानीय भाषिकामा दोहोरो संवाद गर्दैनन् । कुनै शब्द विशेषबाट उनीहरू आफ्नो साभा भाषाको परिचय दिन्छन् तर दोहोरो कुराकानी हुँदा मानक भाषाको नजिक पुगेको स्थिति उत्पन्न भएको देखिन्छ (घोडासैनी, २०७९, पृ. २६७) ।

कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशका १९ ओटा भाषिक भेदबाट तीनओटामा सीमित गरिएको आफ्नो पूर्वधारणालाई यस लेखमा संशोधन गरिएको छ । त्यसका लागि मानकीकरणका उपायहरू औल्याइएको छ ।

मानकीकरणको प्रश्न

नेपाली भाषा अधिकांश नेपालीहरूको मातृभाषा र दोस्रो भाषी नेपालीहरूको माध्यम भाषा पनि हो । नेपालबाहिर पनि यसका अनेक वक्ताहरू रहेका छन् । नेपाली भाषाका अधिकांश भाषिकाहरू नेपालको पश्चिममा रहेका छन् । तीमध्ये डोटेली, बैतडेली, अछामी, बभाडी, बाजुरेली, दार्चुलेली, डडेल्धुरी, जुम्ली, दैलेखी र डोल्पी गरी दशओटा भाषालाई राष्ट्रिय जनगणना २०७८ ले मातृभाषाको सूचीमा सूचीकृत गरेको छ । अहिले नेपाली भाषाका यी भाषिकाहरू भाषा हुन् भन्ने एकथरी र भाषिका नै हुन् भन्ने अर्काथरी छन् । गहिराइमा गएर विचार गर्दा भाषा र भाषिकाबिच त्यति अन्तर देखिँदैन तर भाषिक अपनत्वसँग जोडिने हुँदा यस कुराले समस्या बनाएको देखिन्छ ।

पश्चिमका भाषाको प्रतिनिधित्व गरेर सर्वप्रथम जयपृथ्वी बहादुर सिंहले वि.सं. १९६९ सालमा व्याकरण लेखेका थिए तर पछिल्ला व्याकरणकारहरूले त्यसको बेवास्ता गरे पनि यहाँका भाषिक विशेषतालाई लिएर कुनै आधिकारिक शब्दकोश र व्याकरण लेख्ने काम भएन । अहिले जिल्लैपिच्छेका भाषिका, भाषा, शब्दकोश र व्याकरण प्रकाशित भएका छन् । ती सबैले सामुहिकतालाई अँगाल्न सकेका छैनन् । सामुहिक जोड नभएकाले तिनले मानकस्वरूप पाउन सकेका छैनन् ।

आमाको काखमा छँदा घर परिवारमा सिकेका पश्चिमका अधिकांश बालबालिकाको पहिलो भाषा 'नेपाली' हो वा राष्ट्रिय जनगणना २०६८ र २०७८ मा भनिएको भाषा हो ? नेपाली हो भने विद्यालयमा पढाइ हुने नेपाली अर्कै छ, नेपाली होइन भने नेपाली भाषाको उद्गम क्षेत्र यही हो, अझ नेपाली भाषाका आदिकवि भानुभक्त आचार्यको रामायणसँग धेरै मात्रामा मिल्दोजुल्दो पनि छ तर विद्यालयमा पढाइने नेपालीसँग मिल्दैन । विद्यालयमा किन पुर्वेली भाषा पढाइन्छ । व्यवहारमा जुनसुकै काम गर्दा पुर्वेली भाषाको आवश्यकता हुँदैन, यहाँसम्म कि सामाजिक सञ्जालमा त देवनागरी लिपि पनि आवश्यक देखिँदैन धेरैले रोमन लिपिबाट काम चलाएका छन् । यी प्रश्नहरू अनुसन्धाताका मात्रै होइनन्, अहिले विद्यालय तहमा शिक्षा प्रदान गर्ने र शिक्षा आर्जन गर्दै गरेका अधिकांश कलिला बालबालिकाका पनि हुन् । उनीहरूले यिनको उचित उत्तर पाउन सकेका छैनन् । 'नेपालीमा यस्तो हुन्छ' भन्थो भने आजसम्म बोलेको यही हो भन्ने सर्वसाधारण मानिस र सिकारुको जवाफ हुन्छ । सिकारु विद्यार्थी मात्रै होइन अधिकांश शिक्षकहरूले पनि नेपाली भाषा होइन आफ्नो स्थानीय भाषा नै पढाइरहेका हुन्छन् । यसको मतलब पुर्वेली शिक्षकहरूले मानक नेपाली पढाउँछन् भन्ने होइन, उनीहरू पनि आफ्नो पुर्वेली भाषिका नै पढाउँछन् । गोष्ठी, सभा र उनीहरूसँग छलफल हुँदा यो कुरा सिद्ध

हुन्छ । सामान्य भाषा शिक्षकको कुरा होइन नेपाली भाषाका प्राध्यापक भएका पुर्वेलीहरूले 'उनीहरू, हामीहरू, तिनीहरू, पच्यो, गच्यो, माथिल्लो, चाहिँ,' भन्नु पच्यो भने 'उँदरु, परो, गरो, माथ्लो, चिँ' नै भन्छन् । उनीहरूले पढाउँदा छुट्टै भन्दैनन् यही भन्छन् भन्ने कुरा व्यवहार सिद्ध हुन्छ ।

नेपाली व्याकरण र वर्णविन्यासका क्षेत्रमा अनेक विकल्प छन् । व्याकरण निर्माण गर्दा पश्चिमका भाषिक विशेषतालाई अँगालेर विकल्प दिइएको पाइँदैन । यदि विकल्प दिइएको भए कर्णाली र सुदूरपश्चिमका बालबालिकाहरूका लागि छुट्टै पाठ्यपुस्तक र व्याकरणको विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता नै हुने थिएन । बालबालिकाका जिब्रामा रहेको भाषिक रूपलाई व्याकरण, कोश र पाठ्यपुस्तकले अँगाल्नुपर्छ । गतिशील भाषाको मानकीकरण गर्ने उपाय भनेको यही हो । भाषा लादिएको वस्तु कदापि बन्नुहुँदैन । आफूले आमाको काखमा सिकेको भाषालाई बिसिएर नयाँ व्याकरण र शब्द सिक्नुपर्दा प्रत्येक सिकारूलाई 'मेरो पनि नेपाली भाषा नै हो' भन्ने भावना र नेपाली भाषाप्रतिको अपनत्व कायम हुँदैन । सिकारूले 'मैले अर्को कुनै भाषा सिक्दै छु' भन्ने अनुभव गर्छ । यस्तो अनुभव मातृभाषाका सन्दर्भमा भयो भने मातृभाषा नेपाली र मानक नेपालीका बिच कति अन्तर रहेछ भन्ने कुरा विचार गर्नुपर्ने देखिन्छ । यो कुरा कर्णाली र सुदूरपश्चिमका जिल्लैपिच्छे भएका अनुसन्धान, व्याकरण र कोशको प्रकाशनले पुष्टि गर्दै छन् । यस्तो स्थितिलाई समयमै ख्याल गरिएन भने नेपाली भाषाको अस्तित्व सङ्कटमा पर्न जान्छ ।

अहिले नेपाली समाजमा नेपाली भाषाप्रतिको एउटा धारणा विकसित भएको छ, त्यो के भने नेपाली भाषा परीक्षामा मात्रै मानक लेखे पुग्छ । परीक्षा उत्तीर्ण गरेपछि नेपाली जसरी जे लेखे पनि हुन्छ । मानक लेखे पनि त्यो नेपाली पढाउने शिक्षकले लेखे भयो, त्यो पनि सबैका आआफ्नै व्यक्तिगत आग्रह र पूर्वाग्रह छन् । अरूलाई किन मानक लेख्न जान्नुपच्यो र ? यस्तो स्थिति हुनाको मुख्य कारण विद्यालयमा सिकेको नेपाली भाषा उसको मातृभाषा होइन । मातृभाषाअनुसार विद्यालयमा सिकाइँदैन । मातृभाषालाई उपेक्षा गरेर अधिकांश तत्सम, आगन्तुक र पुर्वेली शब्द विद्यालयमा पढ्नुपच्यो । उसको बोलिले 'य' भन्नु पर्ने ठाउँमा 'ए' सिकाइन्छ । त्यो उसको दिमागमा घुस्र्दैन । उसले 'आफू, उ' लेख्छ, बोल्छ काम चलेकै छ । विद्यालयमा 'आफू, ऊ' लेख्न प्रेरित गरिन्छ । कथ्य नेपालीमा २९ व्यञ्जन र ६ स्वर हुन्छन् भन्ने पढेको छ, उसले प्रयोग पनि तिनै गर्छ तर अरू लेख्न लगाइन्छ किन ? यस कुराले उसलाई दोधारमा पार्छ । यी र यस्तै प्रश्नहरूको समाधानका लागि मानकीकरणका उपायहरू के के हुन सक्छन् भन्ने विषयमा छलफल गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

मानकीकरणका उपायहरू

कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशका नेपाली भाषाको मानकीकरणका विभिन्न उपायहरू हुन सक्छन् जसमध्ये यहाँ आदरार्थी, व्याकरण र शब्दभण्डारका क्षेत्रमा गर्न सकिने मुख्य तीनओटा उपायहरू सुझाउने प्रयास गरिएको छ :

आदरार्थीको मानकीकरण

नेपाली भाषाको माउ भाषा संस्कृतमा आदररहित र आदरयुक्त गरी आदरका मुख्य दुई तह पाइन्छन् । यस्ता आदर पनि क्रियाले नभई सर्वनाम शब्दले नै बुझाउने गर्दछन् । संस्कृत भाषाको

अमर कोशमा आदररहितको अर्थ तिरस्कार अर्थमा प्रयोग भएको पाइन्छ । “अनादरः परिभवः परिभावः तिरस्क्रिया” अर्थात् अनादर, परिभव, परिभाव, तिरस्कार अर्थमा प्रयुक्त हुन्छन् (गौतम, २०२६, पृ.५६) । त्यसैले अनादर नभनी आदररहित भन्दा बढी उपयुक्त हुन्छ । संस्कृत भाषामा पाइने आदरलाई यसरी देखाउन सकिन्छ, जस्तै :

तालिका १

संस्कृत भाषामा आदरका तह

आदरको तह	सर्वनाम वा नाम शब्द	क्रिया
आदररहित	सः/सा, त्वम् (बालक, हरि, बालिका, गीता)	गच्छति
आदर	भवान्/भवति (गुरु, माता, पिता)	गच्छति

संस्कृत भाषाका आदरअनुसार नेपालीका आदररहित र सामान्य आदरलाई आदररहित र बाँकीलाई आदरमा समाहित गर्न सकिन्छ । संस्कृत भाषाबाटै विकसित हिन्दी भाषामा आदरका तिन तह देखिन्छन्, आदररहित, सामान्य आदर र उच्च आदर, जस्तै :

तालिका २

हिन्दी भाषामा आदरका तह

आदरका तह	सर्वनाम	क्रिया
आदररहित	तु, यह, वह	जाता है
सामान्य आदर	तुम (राम, सीता)	जाते/जाती हो
उच्च आदर	आप, ये, वे	जाते हैं

नेपालीको माउ भाषा संस्कृतबाटै विकसित कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा बोलिने भाषामा अझै दुईओटा मात्रै आदर विद्यमान रहनुले नेपालीका वास्तविक आदर कर्णाली र सुदूरपश्चिममा बोलिने नेपाली भाषामा सुरक्षित रहेको मान्न सकिन्छ । कर्णाली र सुदूरपश्चिमका भाषामा आदररहित र आदर गरी आदरका दुई तह छन् । यिनमा पाइने आदरले सबै प्रकारका आदरको प्रतिनिधित्व गरेको पाइन्छ । सर्वनाम शब्द र क्रियाका रूपलाई हेर्दा पनि यिनमा आदर र आदररहित मात्रै फेला पर्दछन्, जस्तै :

तालिका ३

कर्णाली र सुदूरपश्चिमको नेपाली भाषामा आदरका तह

आदरका तह	सर्वनाम	क्रिया
आदररहित	तँ, ऊ, त्यो, यो	गया छइ/गयेइ छइ, गया छ/गयेइ छ
आदर	तमि/तुमी, उँ, यिँ, तिँ	गया छओ/गयेइ छओ, गया छन्, गयेइ छन्

आदरार्थीको वर्गीकरण

नेपाली भाषामा आदरका चार वा पाँच तह छन् । सर्वनामका पाँच तह देखाइए तापनि क्रियाका चारओटा रूप मात्रै पाइन्छन् । अधिकारी (२०४९) द्वारा आदररहितलाई अनादर मानी आदरका मात्रै मध्यम आदर, उच्च आदर, विशेष आदर, उच्चतर आदर, उच्चतम आदर गरी पाँच तहको उल्लेख गरिएको छ । अधिकारीको पछिल्लो अध्ययन (२०६८) मा आदररहित, मध्यम आदर, उच्चतर र उच्चतम गरी अनादरसहित पाँच तह देखाएको पाइन्छ । यसमा विशेष आदरलाई समावेश गरिएको छैन । पोखरेल (२०५६) द्वारा आदररहित वा सामान्यर्थीलाई निम्न आदरार्थी भनिएको छ भने आदरलाई मध्यम, उच्च र दरबारी गरी चार तहमा आदरार्थीको वर्गीकरण गरिएको छ । शर्मा (२०६३) द्वारा प्रत्यय, शब्द र वाक्य ढाँचालाई आदरार्थीका सूचकका रूपमा अघि सार्दै आदररहितलाई सामान्यार्थी र आदरार्थीका उच्च, उच्चतर र उच्चतम गरी तीन तह मात्र मान्नु उपयुक्त हुने सुझाइएको छ ।

आदरार्थी द्वितीय पुरुषको मात्रै हुन्छ । नेपाली भाषामा आदरार्थी जनाउने नाम वा सर्वनाम शब्द र नाम वा सर्वनामअनुसारका क्रिया आउँछन् । यसबाट आदरार्थी नाम वा सर्वनाम र क्रियाबाटै बुझिने व्याकरणिक कोटिका रूपमा देखिन्छ । माथि गरिएको आदरको वर्गीकरणबाट नेपाली भाषामा आदरका चार वा पाँच तह छन् भन्ने देखिन्छ । सर्वनामका पाँच तह देखिए तापनि क्रियाका चारओटा मात्रै रूप पाइन्छन् ।

आदरार्थीको निर्धारण

नेपालीमा आदररहित, सामान्य आदर, उच्च आदर, अत्युच्च आदर र उच्चतम वा दरबारीलाई गनेर आदरका पाँचप्रकार मानिन्छन् । यिनका सर्वनाम र क्रियाका रूपहरू निम्नानुसार देखिन्छन् :

तालिका ४

नेपाली भाषामा आदरका तह

आदररहित		सामान्य आदर		उच्च आदर		अत्युच्च आदर		उच्चतम/दरबारी	
सर्वनाम	क्रिया	सर्वनाम	क्रिया	सर्वनाम	क्रिया	सर्वनाम	क्रिया	सर्वनाम	क्रिया
तँ	गइस्	तिमी	गयौ	तपाईँ	जानु भयो	हजुर	जानु भयो	मौसुफ	गइ बक्स्यो
ऊ/त्यो/यो	जान्छे/जान्छेस्	उनी/यिनी/तिनी	जान्छन्/जान्छिन्	उहाँ	जानु हुन्छ	-	जानु हुन्छ	मौसुफ	गइ बक्सन्छ

तालिका-४ अनुसार आदररहितका क्रियाका रूप एक वचनका मात्रै आफ्ना छन् । आदरको बहु वचन र सामान्य आदरका क्रियामा भिन्नता पाइँदैन । उच्च आदरअन्तर्गत तृतीय पुरुषवाचक सर्वनाम पाइँदैन । द्वितीय पुरुषवाचक सर्वनामको हजुर र तपाईँसँग आउने क्रियाको रूपमा कुनै भिन्नता देखिँदैन । उच्च र अत्युच्च आदरका क्रियाले एउटै रूप लिएकाले तिनले अर्थमा भिन्नता ल्याउने

देखिँदैन । त्यसैले तपाईं र हजुर सर्वनामसँग समान क्रियाका रूप आएका हुनाले यी अलग अलग क्रिया नभई एउटै हुन् । यिनीहरका बिच अर्थगत भिन्नता पनि देखिँदैन । उच्चतम वा दरबारी आदरको प्रयोगमा पाइने सर्वनाम 'मौसुफ'ले राजालाई मात्र बुझाउँछ । मौसुफ भन्नु र राजा भन्नुमा कुनै अन्तर देखिँदैन । राजा नै नभएपछि अब यसले कसलाई सम्बोधन गर्ने ? यससँग आउने क्रियाको रूप पनि 'गइवक्स्यो' बाट 'गइस्यो' मा परिवर्तन भइसक्यो । त्यो अब वर्ग विशेषको प्रयोगमा मात्रै सीमित देखिन्छ । उच्चतम/दरबारी आदर आम नेपाली भाषीमा देखिँदैन । त्यसैले यसलाई पनि आदरमा गणन गर्न त्यति उचित हुँदैन । यसरी सर्वनाम शब्द र क्रियाका रूप पक्षलाई पनि आदर निर्धारणको आधार बनाउँदा नेपाली भाषामा आदररहित, सामान्य आदर र उच्च आदर मात्रै फेला पर्छन् । यिनलाई बुझाउने सर्वनाम र क्रियाका रूपको तालिका निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

तालिका ५

नेपाली भाषाका सर्वनाम र क्रियामा आदरका तह

आदरका तह	सर्वनाम शब्द	आदर अनुसारका क्रियाका रूप
आदररहित	तँ, ऊ, त्यो, यो	जान्छस्/जान्छेस्, गइस्, गयो
सामान्य आदर	तिमी, उनी, तिनी, यिनी	जान्छौ, जान्छन्/जान्छिन्, गयौ, गए
उच्च आदर	तपाईं, उहाँ, यहाँ, हजुर	जानुहुन्छ, जानुभयो

तालिका पाँचमा प्रस्तुत गरिएका आदरका तीनओटा तहमध्ये पनि उच्च आदर अनौपचारिक र प्रत्यक्षमा मात्र प्रयोग गरिने हुँदा आदररहित र सामान्य आदर गरी आदरका दुईओटा तह मात्रै रहन्छन् ।

आदरको समीक्षा

नेपाली भाषाका आदरका तह होइनन् वर्ग हुन् । आदर भनेपछि त्यो एउटै प्रकृतिको हुन्छ, त्यसमा तह हुँदैन । जसलाई आदरको तह भनिएको छ, त्यो तह नभई आदरको वर्ग हो । माथिको तालिकामा प्रस्तुत गरिएका सर्वनाम शब्द र क्रियाका रूपका आधारमा विश्लेषण गर्दा आदरका तह होइनन् वर्ग हुन् भन्ने कुराको पुष्टि हुन्छ । यसलाई निम्नलिखित रूपमा स्पष्ट्याउन सकिन्छ :

१. तँ/ऊ, तिमी/उनी, यिनी, तिनीमा तथा गइस्/जान्छ/जान्छे, एवम् गयौ/जान्छन्/जान्छिन् मा स्पष्ट रूपमा भिन्नता छ, त्यसैले यी सर्वनाम र त्यसअनुसारका क्रियाका रूपले आदर र आदररहित जनाएका छन् ।
२. द्वितीय पुरुषवाचक सर्वनाममा तपाईं र हजुर गरी सर्वनामका दुई रूप छन् तर यी सर्वनामअनुसार 'जानुभयो' क्रिया आउँछ । दुवै सर्वनामसँग यही क्रिया आउने हुनाले क्रियाका रूपमा भिन्नता हुँदैन । तृतीय पुरुषवाचक सर्वनाममा उहाँ/त्यहाँ/यहाँ एउटै मात्र सर्वनामको रूप छ तपाईं र हजुरजस्ता दुई रूप छैनन् । द्वितीय पुरुषवाचक सर्वनाम शब्दमा भिन्नता भए पनि तृतीय पुरुषवाचक सर्वनाममा कुनै भिन्नता पाइँदैन । यिनीहरूसँग आउने क्रियाका रूपमा भिन्नता नभई समानता पाइन्छ । त्यसैले यी आदरका दुई तह होइन एउटै तहमा राख्नु पर्छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

३. उच्चतम वा दरबारी कुनै आदर होइन, यो त सामाजिक भाषिका हो । आदर हुन त आम मानिसहरूको बोलीचाली वा जनजीवनमा त्यसको प्रयोग भएको पाइनुपर्ने हो । यस्तो आदर त उच्च कुलीन, सम्भ्रान्त परिवार वा राजा, राणा, शाह, ठकुरी समुदाय र उनीहरूबाट दबिएकाहरूले उनीहरूकै लागि मात्र यसको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । अजेल केही सम्भ्रान्त वर्गका अरू समुदायका मानिसहरूले पनि प्रयोग गर्न थालेका छन् तर पनि यसले समुदाय वा वर्ग विशेषभन्दा माथि स्थान प्राप्त गर्न नसकेको हुँदा दरबारी आदरलाई सामाजिक भाषिका नै भन्नु पर्दछ । 'मौसुफ' पद राजालाई बाहेक अरूलाई प्रयोग नगरिने हुँदा 'मौसुफ' भन्नु र राजा भन्नुमा कुनै भेद रहने देखिँदैन । द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुष दुवैका क्रियापदमा पनि 'गइबक्स्यो/गइबक्सन्छ' जस्ता एउटै प्रकृतिका क्रियापदका रूप पाइन्छन् । सामाजिक भाषिकाको भेदका रूपमा देखिने यस्ता क्रियापदले दरबारी आदर नबुझाई वर्ग विशेषले वा वर्ग विशेषका लागि प्रयोग गरिने सामाजिक भाषिकाको भेद जनाउँछ । यो निश्चित वर्ग वा समुदायले मात्र प्रयोग गर्ने हुँदा यसलाई मानक नेपालीका आदरका तहसँग जोडेर हेर्नु युक्तिसंगत देखिँदैन । अन्यथा सामाजिक भाषिकालाई भाषिका नभनी भाषा नै भन्नुपर्ने हुन्छ ।

माथिका तालिका र तीनओटा बुँदामा गरिएको विश्लेषणबाट नेपाली भाषामा आदरका पाँच तहमध्ये उच्च र अत्युच्च आदरमा भिन्नता नदेखिएको हुँदा तेस्रो र चौथोलाई अलग अलग नभई एउटै प्रकृतिको आदर मान्न सकिन्छ । यस्तै पाँचौँ दरबारी वा उच्चतम आदर सामाजिक वर्ग विशेषबाट जन्मिएको हुनाले यो नेपालीको आदर नभई सामाजिक वर्गको उपज र सामाजिक भाषिकाको एउटा भेद मात्र हो ।

यसरी तेस्रो र चौथोलाई एउटैमा अन्तर्भूत गर्दा र पाँचौँलाई सामाजिक भाषिकाअन्तर्गत राख्दा नेपाली भाषामा आदरका दुई रूप भेटिन्छन्, सामान्य र उच्च आदर । उच्च आदर पनि औपचारिक शैलीको भेद मात्रै हो ।

सामान्य आदर मात्रै आम बोलीचालीमा पाइने वास्तविक आदरको रूप हो । यस्तो आदर प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष, शिक्षित-अशिक्षित, औपचारिक-अनौपचारिक, सामान्य-विशेष, लेख्य-कथ्य आदि सबै प्रकारका भाषिक अभिव्यक्तिमा व्यक्त भएको पाइन्छ । साहित्य, साहित्यिक समीक्षा, अनुसन्धान, समाचार आदि क्षेत्रमा उच्च र अत्युच्च आदरको प्रयोगलाई निषेध गरी सामान्य आदरको प्रयोगमा जोड दिइएको पाइन्छ । यसैले पनि सामान्य आदरलाई आदरको वास्तविक रूप मान्न सकिन्छ ।

संरचनावादी भाषा वैज्ञानिकहरू भाषाको वर्णनात्मक अध्ययनमा बढी जोड दिन्छन् । उनीहरू भाषाको लेख्य र औपचारिक रूपलाई वास्तविक नठानी कथ्य र अनौपचारिक अभिव्यक्तिलाई वास्तविक ठान्दछन् । पछिल्ला दिनहरूमा नेपाली भाषाको वर्णनात्मक अध्ययन हुन थालेपछि प्रस्तावित व्याकरण होइन वर्णनात्मक व्याकरण लेखनतिर भाषाविद्हरू ढल्केका छन् । त्यसैले परम्परागत वर्णमालाभन्दा नेपालीका उच्चार्य स्वर र व्यञ्जनलाई पठन पाठनमा जोड दिइएको पाइन्छ । नेपाली भाषाको उत्पत्तिस्थल वर्तमान कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशको भूभागमा सबैतिर आदररहित र आदर गरी आदरका दुई तह मात्रै पाइन्छन् । यसै ठाउँबाट क्रमिक रूपमा विकसित भएको नेपाली भाषामा

पनि आदररहित र आदर गरी आदरका दुई तह नै सबै ठाउँमा प्रचलित देखिन्छन् । उच्च र अत्युच्च भनिएका आदरको निषेध गरी सामान्य आदरको प्रयोग गर्नमा जोड दिइएका केही उदाहरणहरू र लोक जनमानसका प्रयोगहरू यसप्रकार छन् :

१. 'ए बाउ भात खान आउः' यो गीत भापाका गायक प्रकाश ओभाले गाएका हुन् । यसमा बाउलाई सामान्य आदरको प्रयोग गरिएको छ ।
२. 'मामा आए घोडा, माइजू आइन् डोली पापा ल्याइन् सोली' यो बाल कवितांश विद्यालय तहका शिशु कक्षाका पाठ्य पुस्तकहरूमा समावेश भएको पाइन्छ । यसमा मामा र माइजूलाई सामान्य आदरको प्रयोग गरिएको छ ।
३. 'काले काले, कालेका बाले, जेबाला डासे' यस लोक कथनमा कालेका बाबुलाई सामान्य आदरका क्रिया 'डासे' अर्थात् धराप थापे भन्ने अर्थमा प्रयोग गरिएको छ ।

माथिको गीत, बालकविता र लोक अभिव्यक्तिमा पाइने आदरले नेपाली भाषाको खास आदर 'तपाईं, हजुर', नभई 'तिमी' हो भन्ने कुरा बुझाउँछ । सर्वनाम शब्दमा 'तपाईं, हजुर' पाइए तापनि क्रियाका रूपमा पाइँदैनन् । अनौपचारिक प्रयोगमा सामान्य आदरकै प्रयोगलाई बढी महत्त्व दिइएको पाइन्छ । उच्च आदरार्थी प्रयोग हुन सक्ने व्यक्ति परोक्ष रहेका स्थितिमा मध्यम आदर व्यक्त हुन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ.६८) भन्ने भनाइले पनि मध्यम आदर नै प्रमुख आदर हो भन्ने देखाउँछ । मध्यम आदरार्थी लोककथा, गीत, राजा, रानी, देउतालाई समेत प्रयोग गरिन्छ, भन्ने कुरामा पनि व्याकरणकारको सम्मति देखिन्छ (पोखरेल, २०५६, पृ.८०) । यसैले नेपाली भाषाको आदर भनेकै सामान्य आदर वा मध्यम आदर हो भन्ने कुराको पुष्टि गर्न सकिन्छ ।

४. उच्च र अन्युच्च आदर गरिने व्यक्ति प्रत्यक्ष उपस्थित नभई अप्रत्यक्ष रहेका खण्डमा नेपाली भाषामा सामान्य आदरकै प्रयोग गरिन्छ, जस्तै :
कक्षामा सर आए । सर अभै विदामै बसेका छन् । नेताहरूले जनताका सामु खुब भाषण छाँटे ।

५. आदर गरिने व्यक्तिका सम्बन्धमा कुनै टिप्पणी, घटना, प्रसङ्गको वर्णन गर्दा पनि सामान्य आदरकै प्रयोग गरिन्छ, जस्तै :

माधवप्रसाद घिमिरेले गीति नाटक लेखेका छन् । नेपालका राष्ट्रपतिले सेनाको बढाउँ अवलोकन गरे । अझ जति नै आदर गरिने व्यक्ति भए पनि यदि ऊ सौचालयमा छ भने 'भिन्न को गएको छ हँ' भनी व्यवहारमा आदररहित रूपकै प्रयोग गरिन्छ ।

६. आदर गरिने व्यक्ति सर्जक वा लेखक भएमा तिनका कृतिको समीक्षा गर्दा एमम् ती कृतिका सम्बन्धमा अनुसन्धानमा टिप्पणी लेख्दा सामान्य आदरकै प्रयोग गरिन्छ, जस्तै :

‘चूडामणि बन्धु र माधवप्रसाद पोखरेलले नेपालीको ‘आ’ स्वरलाई केन्द्रीय स्वर मानेका छन् ।’
‘वासुदेव त्रिपाठीले काली गण्डकी कवितालाई माधव घिमिरेको उत्कृष्ट स्वच्छन्दतावादी कविता हो भनेका छन् ।’

पारसमणि प्रधानप्रति निम्नानुसारको टिप्पणी पाइन्छ- “नेपाली व्याकरणकारहरू (विशेष गरी पारसमणि प्रधान) ले नाम र विशेषण अकारान्त भए पनि बहुवचनमा आकारान्त हुन्छ भन्ने लेखेका छन्” (पोखरेल, २०५६, पृ. ९६) । अधिकारी (२०४९, पृ. ७२) द्वारा आदरको प्रयोगका सम्बन्धमा निम्नलिखित टिप्पणी गरिएको छ :

आदर गरिने व्यक्ति प्रत्यक्ष रहेमा सो व्यक्तिअनुरूप अधिकतम तहका आदरार्थीको प्रयोग हुने सम्भावना रहन्छ । श्रोता सन्दर्भका लागि आदरार्थी सर्वनामहरूको संख्या बढी हुनुबाट यो कुरा स्पष्ट हुन्छ । आदर गरिने व्यक्ति जति परोक्ष हुन्छ त्यति आदरको तह घट्न सक्छ । यसकारण ऐतिहासिक, पौराणिक तथा राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय विशिष्ट व्यक्तित्वहरूको वर्णनमा पनि मध्यम आदरको प्रयोगलाई स्वाभाविक मानिन्छ ।

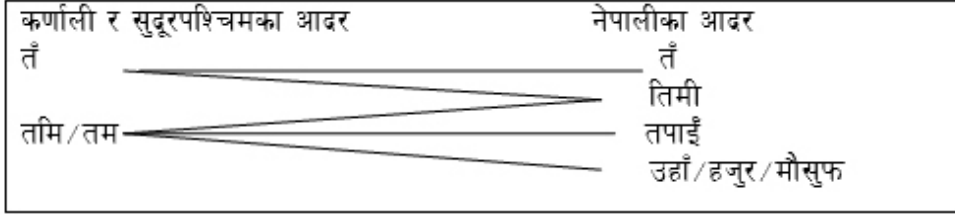
आदरार्थीको प्रयोगमा वक्ता, श्रोता र अन्य सन्दर्भ महत्त्वपूर्ण त्रिकोण हुन् । वक्ता को हो र ऊ कसलाई श्रोता बनाई कुरो गर्दै छ, कसका बारेमा कुरो गर्दै छ, त्यसलाई ऊ सामाजिक दृष्टिले कस्तो तहको ठान्छ, वक्ता र श्रोताबिच के कस्तो संवेगात्मक सम्बन्ध छ आदि कुराबाट आदरार्थी प्रभावित हुन सक्ने हुँदा आदरार्थीको प्रयोग पक्ष निकै लचिलो हुन्छ । एउटै व्यक्तिका लागि आदररहित प्रयोगदेखि उच्चतम आदरसम्म अथवा उच्चतमदेखि आदररहित विन्दुसम्मका प्रयोगहरू वक्तालाई उपलब्ध हुन सक्दछन् । त्यसैले यसको सही प्रयोगका लागि व्याकरणात्मक पक्ष मात्र नभई प्रयोग प्रसङ्गको विविधता समेत जिम्मेवार हुन्छ ।

माथिका दुई ओटा अनुच्छेदबाट आदरका अरू तहहरू सामाजिक परिवेशबाट निर्मित हुन्छन्, नेपालीको खास आदर सामान्य आदर नै हो भन्ने कुरा बुझिन्छ । यदि वक्ता र श्रोताको स्तरगत भिन्नताबाट आदर छुट्टिने भए बाबुआमा, मामामाइजू र पूज्य देवता तथा आदरणीय लेखक समालोचकका लागि सामान्य आदरको प्रयोग हुने थिएन । यसैले मध्यम वा सामान्य आदरार्थी नै नेपालीको मौलिक आदरार्थी हो । तपाईं, हजुर, मौसुफ आदिद्वारा व्यक्त गरिने नामका आदरार्थी भेदहरू क्रमशः पछि विकसित भएका हुन् । नेपाली भाषाको इतिहास हेर्दा पनि यो कुरा स्पष्ट हुन्छ (पोखरेल, २०५६, पृ. ८०) ।

नेपाली भाषाका आदरका अरू तहहरू सामाजिक र वर्गीय हुन् भन्ने कुरा माथि स्पष्ट पारिएको छ । वास्तवमा आदरका यी रूपहरू कसरी सामान्य आदरमा अन्तर्भूत हुन सक्छन् भन्ने कुरालाई निम्नलिखित रूपमा स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

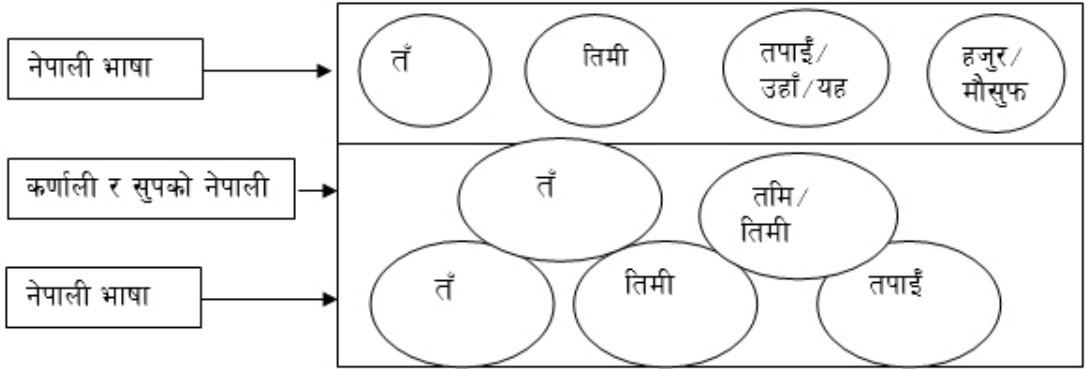
आरेख १

नेपाली भाषाका आदरहरू सामान्य आदरमा अन्तर्भूत

आरेख २

नेपाली भाषाका आदरहरू सामान्य आदरमा अन्तर्भूत

आरेख एक र दुईमा आदरका चार वा तीनओटा तहहरू वास्तविक रूपमा दुई तहबाट कसरी विकसित भएका हुन् भन्ने कुरालाई देखाइएको छ। आदर दुई किसिमका छन्, आदररहित र आदर वा सामान्य आदर। आदरका अरू तहहरू व्याकरणात्मक नभई सामाजिक भेद वा वर्ग विशेषबाट निर्धारित भएका हुन् भन्ने देखिन्छ। यसबाट नेपाली भाषामा आदरार्थीको प्रयोग आदर र आदररहित मात्रै व्याकरणात्मक र आम मानिसद्वारा प्रयुक्त छन् भन्ने बुझिन्छ। अरू आदरका तह त बनावटी बाहिरी र सामाजिक मात्रै हुन्। यी पनि आदर गरिने व्यक्तिको परोक्षतामा लोप भएर जान्छन्। त्यसैले यदि कुनै व्यक्तिले आफूप्रति उच्च, उच्चतम वा दरबारी आदरको प्रयोग भएको पाउँछ भने त्यो उसका सम्मुख वा प्रत्यक्ष हुँदा मात्र गरिएको हो अप्रत्यक्षमा म सामान्य आदरले नै सम्बोधित हुन्छु भन्ने ठान्नु पर्दछ। यही नै आदरको प्रयोगमा पाइने मौलिक, वास्तविक र व्याकरणात्मक रूप हो (घोडासैनी, सन् २०१८, पृ. ३२९)।

त्यसैले नेपाली व्याकरणमा आदरका चार वा पाँच तहहरू मानकीकृत छैनन्। कर्णाली र सुदूर पश्चिममा प्रयोग हुने नेपालीमा पाइने आदररहित र आदर गरी यसका दुईओटा तह मात्रै मानकीकृत रूप देखिन्छन्।

व्याकरणको मानकीकरण

नेपाली व्याकरणका क्षेत्रमा देखिने थुप्रै पक्ष छन् । यहाँ अकरणलाई अध्ययनको विषय बनाइएको छ । करण वाक्यहरू क्रमशः 'म किताब पढ्छु' र 'ऊ किताब पढ्छु'लाई अकरणमा परिवर्तन गर्दा नेपाली मातृभाषीहरूले के कस्ता रूप प्रयोग गर्छन् र मानक नेपालीका व्याकरणमा कस्ता रूपलाई मान्यता दिइएको छ ? भन्ने प्रश्नावली तयार पारी सामाजिक सञ्जाल फेसबुकबाट सोधिएकामा प्राप्त तथ्यलाई निम्नलिखित तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका ६

अकरणको मानकीकरणको नमुना सर्वेक्षण

करण वाक्य	अकरण	जिल्ला/स्थान	टिप्पणी
	म किताप नाइ/नइ		
म किताब पढ्छु	म किताप पड्डैन	पड्डो	डडेल्धुरा, बैतडी र सर्वनाममा
ऊ किताब पढ्छु	उ किताब पड्डैन	उ किताप नाइ/नइ	डोटीको पश्चिम भेक 'उ' मु/मुइ
		पड्डो	
	म किताप पड्डैन	उ किताप नाइ/नइ	पश्चिम, दक्षिण अछाम
		पड्डो	र डोटी 'उ' मु
	म किताब पड्डैन	उ किताब पड्डैन	पूर्वी अछाम, बझाङ, बाजुरा, कालीकोट, जुम्ला, डोल्पा, सर्वनाममा
	म किताब पड्डैन	ऊ किताब पड्डैन	भेरी क्षेत्रीय संयुक्त ड बाट दकारीभवनको विकास
	म किताब पड्डैन	ऊ किताब पड्डैन	दाङ, सल्यान, रोल्पा, पूर्वी रुकुम रकारीभवन
	म किताब पड्डैन	ऊ किताब पड्डैन	प्युठान पुनः डकारीभवन
	म किताब पड्डैन	ऊ किताब पड्डैन	अर्घाखाँची, पाल्पा, बाग्लुङ, पर्वत, म्याग्दी कथ्यमा पुरै डकारीभवन
	म किताब पड्डैन	ऊ किताब पड्डैन	गोरखादेखि पूर्व
	म किताब पड्डैन	ऊ किताब पड्डैन	काठमाडौँदेखि पूर्व
	म किताब पड्डैन	ऊ किताब पड्डैन	मोरङ, भद्रा, सुनसरी, इलाम, धनकुटा, लेख्यमा मात्रै पाँचथर, तेह्रथुम, ताप्ले ढकारीभवन जुङ

म किताब पढ्दिन	ऊ किताब पढ्दैन	पुर्वेली	पुर्वेली नै मानक
म किताब पढ्दिनँ	ऊ किताब पढ्दैन	मानक नेपाली	मानक नेपाली

‘म किताब पढ्छु र ऊ किताब पढ्छ’ जस्ता दुईओटा वाक्यको अकरण बनाउँदा नेपालका विभिन्न स्थानमा बसोबास गर्ने नेपाली मातृभाषी वक्ताहरूले के कस्ता अकरण वाक्य बनाउँछन् भन्ने कुरालाई माथिको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ । यसबाट जसलाई अकरणको मानक वाक्य भनिन्छ त्यस्तै वाक्य बनाउनेहरूले स्वाभाविक अकरण बनाएका नभई घोकेका र परीक्षा उत्तीर्ण गर्ने प्रयोजनका लागि मात्रै सिकेका देखिन्छन् । परीक्षापछि उनीहरूले यस्ता वाक्यहरू जीवनमा कहिल्यै प्रयोग गर्दैनन् । धेरैले त परीक्षामा पाउने एक अड्क पनि अशुद्ध लेखेर कारण वाक्यको अकरण बनाएबापत अड्क पाउन सक्दैनन् । यसबाट के देखिन्छ भने नेपाली मातृभाषीहरूमा अकरण वाक्यको अकरण बनाउँदा जसलाई मानक भनिन्छ त्यस्ता रूपको प्रयोग साधारण नेपाली मातृभाषीहरूले जीवनमा धेरै कम प्रयोग गरेको र घोकन्ते रूप नै मानक बनेको देखिन्छ । त्यसैले अब नेपाली व्याकरणमा ‘म किताब पढ्दैन, ऊ किताब पढ्दैन’ जस्ता अकरण वाक्य निर्माण गरे पनि तिनलाई मानक मान्नुपर्ने नियम बनाउनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

यस्तै परीक्षण मानक भाषा सिकाउन जोड दिइएको र विज्ञान विषय छानेर पढ्दै गरेका विद्यार्थीहरूमा गरिएको थियो । परीक्षण गरिएको स्थान लुम्बिनी प्रदेशको दाङ जिल्ला स्थित तुलसीपुर उपमहानगरपालिका हो । अनिवार्य नेपाली कक्षामा पढ्दितकार आफैले एक वर्ष पूरा अध्यापन गराएपछि विद्यार्थीहरूलाई ‘म बिहान उठ्छु वाक्यको अकरण बनाउन दिइयो । विद्यार्थीहरूले अकरण वाक्यहरू बनाएर आआफ्नो कापीमा लेखे । कक्षामा जम्मा विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या ४२ थियो । उनीहरूले लेखेको उत्तरलाई आधार बनाएर प्रतिनिधिमूलक नमुना सङ्कलन गर्दा प्राप्त परिणाम निम्नानुसार देखियो :

तालिका ७

कक्षा शिक्षणमा गरिएको प्रयोगबाट प्राप्त परिणाम

करण वाक्य	अकरण	स्पष्टीकरण
	म बिहान उठ्दिन ।	४ जना
	म बिहान उठ्दैन ।	अधिकांश विद्यार्थीहरू (करिब ३० जना) ले दिएको जवाफ
	म बिहान उठ्दिन् ।	१ जना
म बिहान उठ्छु ।	म बिहान उठ्दिँन ।	१ जना
	म बिहान उठ्दैन ।	१ जना
	म बिहान उठ्दिनँ ।	१ जना
	म बिहान उठ्दिन ।	२ जना

तालिका सातमा करण वाक्यको अकरण बनाउने विद्यार्थीहरूको तथ्याङ्कलाई हेर्दा अधिकांशले 'उठ्छु' को 'उठ्दैन' बनाएका हुनाले उनीहरूलाई शिक्षणको कुनै प्रभाव परेको देखिँदैन । यस आधारमा भन्दा कक्षामा शिक्षकले सिकाएको भाषाभन्दा परिवारले बाल्यकालमा सिकाएको र समाजमा सिकेको भाषा अत्यन्त प्रभावशाली हुन्छ र त्यसलाई कुनै शिक्षकले सिकाएर पनि परिवर्तन गर्न सक्दैन । अधिकांश विद्यार्थीहरूले कथ्य भाषाको अभिव्यक्ति गर्दा जुन रूपको प्रयोग गर्दै आएका छन् कक्षा शिक्षणपछि पनि त्यही रूपको प्रयोग गरेको पाइयो । विद्यार्थीहरूले परीक्षामा पनि यस्तै लेख्ने हुँदा अधिकांश विद्यार्थीहरूले मातृभाषाको प्रयोग गर्न जानेर पनि लेख्य भाषाको रूप ठम्याउन नसक्दा थोरै अङ्क पाएर अनुत्तीर्ण हुनेजस्ता समस्याको सामना गर्नुपर्ने हुँदा 'म बिहान उठ्छु' करण वाक्यको अकरण बनाउँदा 'म बिहान उठ्दिनँ' होइन 'म बिहान उठ्दैन'लाई नै मानक स्वीकार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

शब्दभण्डारको मानकीकरण

कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशका नेपाली भाषाका वक्ताहरूले मात्रै नेपाली भाषाको प्रयोग गर्दा शुद्ध र मानक भाषाको प्रयोग गर्नुपर्ने तर अरूले नगर्दा पनि हुने होइन । यी प्रदेशका वक्ताहरूले आफ्ना सर्वनाम, क्रिया र आदरको प्रयोग गर्दा अरू भेकका नेपाली मातृभाषीहरूले गिज्याउँछन् वा हेला गर्छन् भनेर हो वा किन हो तिनको प्रयोग गरेको कमै फेला पर्छ । पूर्वका कुनै लेखकले पश्चिमको भ्रमण गरेर जे लेख्यो त्यसमा प्रयोग गरिएका शब्दहरूलाई शब्दकोशमा पनि समावेश गरिएका उदाहरणहरू धेरै भेटिएका छन् । यसको मतलब के रहेछ भने कुनै शब्द साहित्यमा जति बढी प्रयोग गरियो त्यति नै त्यो शब्द मानक बन्ने रहेछ ।

केही भाषाविज्ञानका प्राध्यापकहरूले आफ्ना कृतिमा पुर्वेली भाषिकाका शब्दहरू उल्लेख गरेका छन् । यहाँले किन यी भाषिकाका शब्द आफ्नो कितावमा उल्लेख गर्नुभएको भन्ने पङ्क्तिकारको प्रश्नको जबाफमा उहाँले तपाईंले पनि आफ्ना गाउँठाउँका शब्दलाई लेखमा समावेश गर्नुहोस् न भनी यो पङ्क्तिकारलाई सल्लाह दिइएको थियो । उहाँको यो सल्लाह आउनुभन्दा धेरै अधिदेखि यो पङ्क्तिकारले आफ्ना स्थानीय शब्दलाई लेख्य भाषामा प्रयोग गर्दै आएको थियो ।

पुर्वेलीहरूले सार्वजनिक कार्यक्रममा 'म खाना खादिनँ, तिमेरु आओ, हामेरु भरे आउँछौं, दोटा कुराहेरु गर्नु परो' जस्ता वाक्य प्रयोग गर्न कुनै असहज स्थिति मान्न नहुने तर कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशका वक्ताहरू भने यस प्रकृतिका शब्द र वाक्यहरूलाई भन्नुपथ्यो भने पनि 'म खाना खाँदैन वा खान्न, तमी आओ, दुई कुडा हन्नु पड्यो' जस्ता वाक्यको प्रयोग गर्न नसक्ने स्थितिमा हुनुको कारण के हो ? के भाषिक उपनिवेश भनेको यही हो ?

नेपाली भाषा अधिकांश नेपालीहरूको मातृभाषा भए पनि मातृभाषाका रूपमा सिकेको र मानक नेपाली भाषाका विचमा ठुलो खाडल रहेको कुरा धेरै भाषाविद्हरूलाई मात्रै होइन सामान्य भाषाका वक्ताहरूलाई पनि जानकारी छ । नेपाली भाषाको मानक निर्धारण गर्दा अधिकांश पुर्वेली भाषिकाका वक्तालाई ख्याल गरिएको छ । नेपालीका कुनै पुर्वेली साहित्यकारले पश्चिमका शब्द प्रयोग गरे भने त्यो मानक हुने गरेको पाइन्छ तर पश्चिमकाले प्रयोग गरेमा त्यसलाई भाषिकाको संज्ञा

दिइन्छ । भाषाको मानकीकरण हुने त्यसको प्रयोगकै आधारमा हो । सामान्य रूपमा भाषाको प्रयोग हुने गरेको भए तापनि लेख्यरूपमा साहित्यमा प्रयोग भएको अवस्थामा मात्रै यसको विकास र वृद्धि हुने देखिन्छ । अर्को कुरा कुनै स्थानीय भाषाको नाम राखेर लेखिने लेख राष्ट्रव्यापीरूपमा प्रसार हुँदैन । त्यसका लागि कृति वा लेख नेपालीमा लेखेर त्यसभित्र स्थानीय शब्दको प्रयोगमा जोड दिनु उचित हुन्छ भन्ने कुराका लागि निम्नलिखित उदाहरणहरू हेर्न सकिन्छ, जस्तै :

- (क) डा. तारानाथा शर्माले 'घनघस्याको उकालो काट्ता' निबन्धमा प्रयोग भएको 'गाड' शब्दले मानक कोशमा स्थान पायो । उनैको 'वैकिनीका आँखामा डुब्छ बयालपाटा' निबन्धमा प्रयोग भएको 'वैकिनी' शब्द पनि मानक कोशमा समावेश भयो ।
- (ख) कथाकार महेश्विक्रम शाहका कथामा प्रशस्तै स्थानीय शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यस्ता शब्दलाई शब्दकोशले समेट्नसके तिनले पानी मानकस्वरूप प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था सिर्जना हुन्छ । शाहले अफ्रिकन अभिगो कथा सङ्ग्रहमा प्रकाशित नेपाली भाषाको 'किमधाराको खर्क' कथामा प्रयोग गरेको भाषिक नमुना यसप्रकार देखिन्छ :

“मैले गडामा ढुङ्गाको जिवालो थापेको थिएँ र आफु भने अम्बाबोटको हाँगामा बसेर जिवालो थापेको ठाउँमा हेरिरहेको थिएँ । मेरो मनमा मीठा कल्पनाहरू दौडिरहेका थिए, कहिले जिवालोमुनि भ्याकुडा चरी पासोमा पलान् र आज चराको भोलसँग भात मिचेर खाउँला” (शाह, २०६०, पृ.४४) ।

- (ग) खगेन्द्र घोडासैनीको 'नबजेका धुनहरू' कविता र गीतसङ्ग्रह तथा 'कोसेली' गजलसङ्ग्रहमा पनि केही स्थानीय शब्दहरू समेटिएका छन् :

साथी सङ्गी पारी पुगे म त वारि एकलै रहें ।

अरू ठाल्छन् फेसन बन्छ आफू टाली थेकलै रहें (घोडासैनी, २०७७, पृ.२४) ।

घर रह्यो न घाट बन्यो धोबीको कुकुर भैं

विचल्लीका भतुवा भैं निर्लज्जका चाडा भयौँ (घोडासैनी र ढकाल, २०७७, पृ.२५)

- (घ) खगेन्द्र घोडासैनीको फेसबुक पेजमा 'हदेलो' शब्द कसरी मानकीकरण भयो भन्ने कुराको एउटा उदाहरणबारे निम्नलिखित भनाइ सान्दर्भिक देखिन्छ :

मलाई शब्दकोश तयार पार्न प्रेरित गर्ने शब्द हो- हदेलो । म स्नातक दोस्रो वर्षमा पढ्दा साथीहरूसँग बहस भयो, हलेदो कि हदेलो भन्ने विषयलाई लिएर । हलेदो भन्ने अरू थिए भने हदेलो भन्ने म थिएँ । अन्तमा शब्दकोश हेरौँ, त्यसमा जे लेखिएको छ त्यही ठिक भन्ने निर्णय गरेर शब्दकोश हेर्दा त हलेदो पो रहेछ । त्यसपछि मेरो त्यस बहसमा पराजय भयो । मैले त्यो नेपाली बृहत् शब्दकोशका सम्पादक र सहयोगीहरूको जन्म ठेगाना हेरेँ । राप्तीको सल्यानबाहेक पश्चिम नेपालको कुनै पनि व्यक्तिको नाम त्यस कोशमा देखिनँ । त्यसपछि मैले उक्त शब्दकोशलाई पुर्वेली शब्दकोश भन्न थालें र मेरो मातृभाषामा भएका शब्दहरूले पनि यसैगरी कोशमा ठाउँ पाउने उपाय सोचन थालें । फलस्वरूप मैले अछामीको शब्दकोश तयार पारेँ जुन कोश

प्रज्ञाप्रतिष्ठानले उपयोग गरेर आज हदेलो शब्द प्रज्ञा नेपाली बृहत् शब्दकोशमा सूचीकृत हुन सफल भयो । यो त्यही बहसमा भएको मेरो पराजयको प्रतिफल हो । त्यतिबेला मसँग बहस गर्ने मित्रहरू हो ! हेर्नहोस् हदेलो नेपाली शब्द हो । नपत्याए कोशको छायाप्रति हेर्नहोस् है त (घोडासैनी, सन् २०२२, डिसेम्बर १९ को स्टार्टस) ।

प्रज्ञा बृहत् नेपाली शब्दकोश (२०७९) ले नेपालीका अधिकांश शब्द समेट्ने प्रयास गरेको छ । पङ्क्तिाकारकै 'अछामी भाषिकाको शब्दकोश निर्माण' शीर्षकको कोशमा परेका शब्दहरू प्रायः यसमा परेका छन् । यस क्षेत्रका भाषिकालाई आधार बनाएर धेरै कोशहरू तयार भएका छन् । अब तिनलाई एकीकृत छुट्टै कोश बनाउने होइन बरु नेपालीकै कोशमा यिनलाई पनि समावेश गराउनसके तिनको पनि मानकीकरण हुने देखिन्छ ।

यस्ता अरू कति पश्चिमका साहित्यकारहरूले गरे होलान् त्यसको लेखाजोखा शब्दकोशका सम्पादक र परिमार्जनकर्ताहरूले राखेको पाइँदैन ।

मानकीकरणको कार्यदिशा

मानकीकरणको कार्यदिशाका लागि निम्नलिखत मुख्य तीनओटा प्रस्तावहरू हुन सक्ने देखिन्छन् :

प्रस्तावहरू

१. कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशका नेपाली मातृभाषीहरूले अगल अलग भाषा बनाएर अघि बढ्ने,
२. कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशका नेपाली मातृभाषीहरूले यहाँ बोलिने कुनै भाषिकालाई मानक मानेर त्यसलाई साभ्ता सम्पर्क भाषा मान्ने,
३. यहाँका भाषिका हुन् नेपाली भाषा हो, त्यसैले नेपाली भाषालाई नै सम्पर्क र साभ्ता भाषा मानेर अघि बढ्ने,

छलफल

यहाँ जम्मा तीनओटा प्रस्तावहरू अबको कार्यदिशाका लागि प्रस्तुत गरिएका छन् । यीमध्ये १ नम्बरको बुँदामा धेरै पहिलेदेखि काम भएको देखिन्छ तर यसले सबैलाई एकसूत्रमा जोड्न सक्दैन भन्ने कुरा पनि धेरैले अनुभव गरेको कुरा हो । २ नम्बरको बुँदाअनुसार साभ्ता मानक भाषाका लागि कुन भाषिकालाई स्वीकार गर्ने भन्ने कुरा पनि निकै विवादित हुन सक्छ । यसमा विवाद गरिराख्दा पुर्वेली नेपाली र अङ्ग्रेजी रुचाउने नयाँ पुस्तालाई समेट्न सकिँदैन । यसबाट भाषाको वास्तविक अस्तित्व नै लोप भएर जान्छ ।

यस क्षेत्रका वक्ताहरूले प्रयोग गरेको भाषा नै वास्तविक नेपाली भाषा हो । नेपाली भाषाको उद्गम स्थल पनि यही क्षेत्र हो । यहाँका स्थानीय निकाय, रेडियो, पत्रकार, लेखक र सार्वजनिक कार्यक्रममा नेपाली भाषाको प्रयोग गर्ने तर त्यसमा मानक नेपालीलाई भन्दा स्थानीय भाषिकाका शब्द, सर्वनाम, आदर, क्रिया आदिको भरमार प्रयोग बढाएर नेपाली भाषामा यहाँका शब्दको बहुल

प्रयोग गर्ने र नेपाली भाषाकै नामबाट यिनको विकास, विस्तार र संवर्धनमा लाग्ने धारणा उपयुक्त हुने देखिन्छ। त्यसका लागि लेखन र प्रयोगमा व्यापकता ल्याउन यस ठाउँका नेपालभरि छरिएर रहेका लेखक बुद्धिजीवीहरूलाई पनि यस अभियानमा सरिक गराउने, विशेषगरी साहित्यिक लेखक, पत्रकार र शिक्षकहरूले स्थानीय भाषाका शब्दभण्डाको प्रयोगमा व्यापकता ल्याउने कार्य गरेर नै नेपाली भाषा पनि समृद्ध हुने र यस ठाउँका भाषिक शब्दावली पनि सुरक्षित हुने उपयुक्त विकल्प देखिन्छ।

निष्कर्ष

कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशीय नेपालीका भेदलाई मानकीकरण गरेर भाषिक एकता कायम गराउने कार्यदिशा प्रस्तुत गर्ने उद्देश्यले यो लेख तयार पारिएको हो। यसमा 'कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशका नेपाली भाषाको मानकीकरण के कसरी सम्भव छ?' भन्ने कुरालाई प्रमुख समस्या मानिएको छ। यसमा तथ्य सङ्कलन गुणात्मक तथा परिमाणात्मक ढाँचामा गरिएको छ, त्यसैले यो मिश्रित ढाँचाको लेख बन्न गएको छ। यसमा कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशीय नेपालीको मानकीकरणका लागि प्रमुख क्षेत्रहरू अदारार्थी, व्याकरण र शब्दभण्डारसँग सम्बन्धित सङ्क्षिप्त रेखाङ्कन गरिएको छ। नेपाली भाषा केवल पुर्वेली भाषिका मात्रै होइन। कर्णाली र सुदूरपश्चिमको नेपाली पनि त्यति नै प्रभावशाली छ, तर यस क्षेत्रका प्रवृद्ध व्यक्तिहरू र स्वयं पूर्वका भाषाविद्हरू पनि भाषिकाको अधिक सङ्ख्या देखाउनतिर बढी केन्द्रित भई अनेकतामा विभाजित हुन गएकाले मानकीकरणको कार्यदिशातिर उन्मुख हुनुपर्ने आवश्यकता देखिएको हो। शिक्षा र प्रविधिका कारण युवापुस्ताको विदेशी वा मानक नेपालीतिरको आकर्षण भइरहेको हुँदा यस क्षेत्रको स्थानीय भाषिक पहिचान क्रमशः लोप हुँदै जाने खतरा बढ्दो क्रममा देखिन्छ। सबैले आआफ्नो क्षेत्रमा प्रयुक्त स्थानीय भेदअनुसारका व्याकरण, शब्दकोश र पाठ्यपुस्तक बनाउनतिर लागेमा नयाँ पुस्ताको विकर्षणका कारण त्यसले पनि सार्थकता नपाउने देखिन्छ। त्यसैले अबको कार्यदिशा मानक नेपालीमा स्थानीय नेपालीको अत्यधिक प्रयोग गरेर मानक भाषाकै प्रयोगमा ज्यादा जोड दिँदा उपयुक्त हुन्छ।

सन्दर्भसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०४९), *समसामयिक नेपाली व्याकरण*, कुञ्जल प्रकाशन।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६२), *समाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, रत्न पुस्तक भण्डार।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६८), *प्रयोगात्मक नेपाली व्याकरण*, साभा प्रकाशन।
- कुँवर, नेत्रबहादुर (२०७३), *समालोचना नेपाली भाषा तथा व्याकरणको उत्पत्ति, विकास र मानकीकरण : समस्या र सम्भावना*, <https://www.mirmireonline.com/2016/09/05/40057/>
- गौतम, कुलचन्द्र (२०२६), *अमर कोश* (प्रथम काण्ड-४३३), नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान।
- घोडासैनी, खगेन्द्र (डिसेम्बर २०१७-फेब्रुअरी २०१८), नेपालीका आदरार्थीको विश्लेषण, *इन्टरनेसलन जर्नल अफ म्यानेजमेन्ट, कानून र विज्ञान अध्ययन*, ४, ३१६-३२२।

घोडासैनी, खगेन्द्र. (२०७७), *नवजेका धुनहरू* (गीत/कवितासङ्ग्रह), राप्ती साहित्य परिषद् ।

घोडासैनी, खगेन्द्र र ढकाल, डिल्लीराम (२०७७), *कोसेली*, (संयुक्त गजलसङ्ग्रह), मिना गौली र लक्ष्मी तिवारी ।

घोडासैनी, खगेन्द्र (२०७८), नेपाली बालबोधक शब्दावलीको सर्वेक्षण, *हैमप्रभा*, २०. <https://doi.org/10.3126/haimaprabha.v20i0.38585>

घोडासैनी, खगेन्द्र (२०७९), *सुदूर र मध्यपश्चिमका भाषिकाहरूको नेपाली भाषामा योगदान*, जगत् उपाध्याय 'प्रेक्षित' (सम्पा.), प्रज्ञा हीरक महोत्सव गोष्ठीपत्रसङ्ग्रह, (पृ.२६१-२८०), नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

खगेन्द्र घोडासैनी (सन् २०२२, डिसेम्बर १९), *हदेलो*, <https://www.facebook.com/khagendraghodasaini/posts/pfbid0xLMwXCPGvgAaKlnshTWNsmymhkdxTG4DGRmM352hxAWm2aay99teBxz8XxvoPVRX1>.

उपाध्याय, खगेन्द्रप्रसाद (२०७२), *अछामी भाषिका र नेपाली भाषाको व्यतिरेकी अध्ययन*, [अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध], त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

पोखरेल, बालकृष्ण (२०५५), *राष्ट्रभाषा*, (दसौं संस्क.), साभा प्रकाशन ।

बन्धु (उपाध्याय, रेग्मी), चूडामणि (२०२५), *नेपाली भाषाको उत्पत्ति*, जगदम्बा प्रकाशन ।

पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५६), *नेपाली वाक्य व्याकरण*, एकता प्रकाशन ।

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ सङ्क्षिप्त नतिजा (२०६९), केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।

मातृभाषा राष्ट्रिय जनगणना २०७८ (२०७९), केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।

शर्मा, मोहनराज (२०६३), *शब्द रचना र वर्णविन्यास वाक्यतत्त्व र अभिव्यक्ति*, नवीन प्रकाशन ।

शाह, महेशविक्रम (२०६०), *अफ्रिकन अभिगो*, (कथासङ्ग्रह), नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

सिजापति, रामविक्रम (२०५४), *भाषा शिक्षा*, साभा प्रकाशन ।